
Muharem Kreso, Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana / The Nazi “Final Solution” of the Jewish Question in the Occupied Countries of the Western Balkans from the Year 1941 to 1945, Institut za istraživanje zločina, Sarajevo, 2007.

Potrebna ili problematična sinteza

Pred tačno trideset i jednu godinu jedan od doajena nauke o holokaustu, Yehuda Bauer, pišući o trendovima u historiografiji o najvećem zločinu XX. vijeka, vajkao se kako “nemamo adekvatne istorije Jevreja Francuske ili Belgije, Rumunije ili Mađarske, Jugoslavije ili Grčke”,¹ tj. kako ne postoje valjana sintetička djela koja se bave sudbinom Jevreja u dotičnim zemljama u širem okviru uništenja evropskog jevrejstva u Drugom svjetskom ratu. No, dok danas posjedujemo uglavnom već etablirane istorijske sinteze koje opisuju razvoj “konačnog rješenja jevrejskog pitanja” u svakoj od nabrojanih zemalja, Jugoslavija je ostala poseban slučaj.

Naime, rad koji bi u to vrijeme najviše nalikovao sintezi - *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR-a* Jaše Romana iz 1980. godine² - teško je mogao da se uklopi u profil sintetičkih djela koje su zapljus-

¹ Yehuda Bauer, *Trends in Holocaust Research*, u *Yad Vashem Studies*, XII/1977, str. 9.

² Dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1980.

nule nauku o holokaustu tokom osamdesetih i devedesetih godina.³ Dok su ove sinteze listom sumirale ogroman istraživački rad kao i razvoj jedne posebne grane historiografije, preispitujući istovremeno kritički njene postulate, Romanova knjiga je svojim postavkama i rezultatima suviše bila vezana za tzv. *Crnu knjigu* Zdenka Löwenthala objavljenu još 1952. godine⁴ da bi pleđirala na postignuće u kritičkoj historiografiji – što ostale sinteze nesumnjivo jesu bile. Dopunjena značajnije u odnosu na Löwenthala jedino u pitanju učešća Jevreja u partizanima (što je zauzelo lavovske dvije trećine knjige), knjiga Jaše Romana ipak je nosila dužan obol svog vremena.

Sa druge strane, jedina prava sinteza koja se je pojavila, bila je knjiga Menahema Šelaha, koju je Yad Vashem objavio 1990. godine kao prvu u seriji monografija o holokaustu u pojedinačnim evropskim zemljama.⁵ Zasnovana na dobrom poznavanju izvora i uvidu u literaturu na ivritu, južnoslovenskim i evropskim jezicima, zanimljivo je da je čak i ona – doduše, najviše kroz doprinos Šelahovih saradnika - nosila poneke od odlika historiografske “partizanshtine”, kako je Damir Mirković okarakterisao falinku Dragoja Lukića, pišući svojedobno prikaz njegove knjige *Rat i djeca Kozare za Holocaust and Genocide Studies*.⁶

Svejedno, Šelahova knjiga je za južnoslovenske istoričare bila i ostala potpuna nepoznanica, i to ne samo radi jezičke barijere. Jednostavno, djelatnost stručnjaka u bivšoj Jugoslaviji, van zemlje a u Izraelu napose na proučavanju holokausta na prostoru zajedničke južnoslovenske države kreirao je – kako je osamdesetih bilo pomodno reći – tri skoro potpuno samostalna “narativa” koja su se doticala samo sporadično. Ako izuzmemo pomenutog Mirkovića kao veterana (rođen 1934, on je danas već profesor emeritus Univerziteta u Manitobi), tek će nova generacija stručnjaka koja će holokaustom početi da se bavi tokom devedesetih godina, poput Ive Goldsteina, Milana Ristovića i Milana Koljanina, uspjeti da premosti ovaj jaz. Ovom posljednjem pripada i čast da je 1996. godine objavio i prvi cjelovit sintetički rad nakon Menahema Šelaha – članak *Holokaust u Jugoslaviji*.⁷

³ O sintezama iz osamdesetih i devedesetih godina prošlog vijeka može se vidjeti deveto poglavlje knjige Dana Michmana *Holocaust Historiography - A Jewish Perspective: Conceptualisations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*, Vallentine Mitchell, London-Portland, 2003.

⁴ Zdenko Levental (ur.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952. “Crnim knjigama” se nazivala svaka iz serije knjiga sa prvim sumarnim izvještajima o jevrejskom stradanju u pojedinim zemljama Evrope.

⁵ הלש מהנמ, חיבלסוגי [Menahem Šelah, *Jugoslavija*], Yad Vashem, Jerusalem, 1990.

⁶ Damir Mirković, *Rat i djeca Kozare (War and the Children of Kozara)*, Dragoje Lukić, in *Holocaust and Genocide Studies* 1/1993, str. 118-121. “Partizanshtina” je jednostavno definisana kao “idealizacija partizana iz Drugog svjetskog rata” (str. 120).

⁷ Milan Koljanin, *Holokaust u Jugoslaviji*, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1996, pp. 111-122.

Integracioni proces tri historiografska “narativa” zaključen je 2006. godine sa dva važna naučna skupa: akademskom naučnom razmjenom u Jerusalimu koju su organizovali beogradski Muzej žrtava genocida i Yad Vashemov Međunarodni institut za proučavanje holokausta, te konferencijom *Stanje proučavanja holokausta u Jugoistočnoj Evropi* koju je organizovao sarajevski ogranak Goethe instituta. Ne samo zato što sam autor govori o ovoj konferenciji kao “upravo održanoj”,⁸ nego, kako ćemo vidjeti, i iz niza drugih razloga, nema nikakve sumnje da je knjiga Muharema Kreso izravna posljedica ovog posljednjeg skupa, održanog oktobra 2006.

Muharem Kreso je naučnik koji je svoj status u historiografiji Drugog svjetskog rata izgradio baveći se pitanjem njemačkog okupacionog aparata i okupacije Jugoslavije, od čega je najpoznatija njegova magistarska teza pretočena u često navođenu studiju iz 1979. godine *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1945*⁹ (slične studije objavio je Kreso o Zagrebu, te o uslovima života i otpora u okupiranoj Jugoslaviji¹⁰). Njegov jedini članak vezan za holokaust – kako sam kaže, “kraći referat” *Konačno rješenje jevrejskog pitanja u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu* - objavljen je u zborniku *Sefarad 92*¹¹ kao rezultat početnih istraživanja iniciranih “pod kraj osamdesetih godina prošlog stoljeća Planom Instituta za međunacionalne odnose u Sarajevu”.¹²

Svejedno, i iz ovog kratkog (i u ovdje razmatranoj knjizi uvelike korištenog) rada vidi se kojim bi putem studija napredovala da je Institut na kome je započeta preživio rat: Kreso, kao poznavalac okupacionog aparata, bio je unekoliko predodređen da istoriju holokausta vidi kao istoriju “počinilaca”, što jeste legitimno ali nesumnjivo pripada ranom stadiju ove nauke. Naime, njen je drugi doajen, Raul Hilberg, bio uvjeren da je “perspektiva zločinca primarni

⁸ Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana 1941-1945 / The Nazi “Final Solution” of the Jewish Question in the Occupied Countries of the Western Balkans from the Year 1941 to 1945*, Institut za istraživanje zločina, Sarajevo, 2007, str. 51.

⁹ Мухарем Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941-1944. (Са освртом на централне окупационе команде и установе за Србију, Југославију и Балкан)*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.

¹⁰ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Zagrebu 1941.-1945. godine*, u *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1971; *Uslovi života stanovništva i otpora okupatoru na “efektivno” okupiranoj teritoriji Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, Knjiga II*, Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd, 1977, pp. 269-286.

¹¹ Mr. Muharem Kreso, *Konačno rješenje jevrejskog pitanja u BiH u II svjetskom ratu*, u: Muhamed Nezirović (ur.), *Sefarad 92*, Institut za istoriju-Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, str. 185-199

¹² Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, op. cit. 10.

put koji treba slijediti”;¹³ no on je svoje monumentalno djelo sa tom perspektivom, *Uništenje evropskih Jevreja*, objavio davne 1961. godine. Na knjigu Muharema Krese objavljenu 2007. svejedno se odnosi zamjerka koju je David Cesarani uputio Hilbergu: da u njoj nedostaje sve ono što bi “više trebalo da unapredi naše razumevanje toga kako je to bilo onima koji su bili objekti ‘mašinerije uništenja’ – nego što bi trebalo da unapredi naše razumevanje mašinerije same”¹⁴ - tj. perspektiva žrtve, koja kod Krese uopšte ne postoji, kao da zajednica koja je uništavana o tom uništenju nije ostavila nikakav trag.

Sa druge strane, užlijebljenost u stariju istorijsku školu donijelo je ovoj knjizi i određene prednosti: u vrijeme kada se i Raul Hilberg tužio na to da je nauka koju je zasnovao često u iskušenju da “razdvoji proučavanje holokausta od onog što se dešavalo na frontovima”,¹⁵ knjiga Muharema Krese je čvrsto situirana u kontekst Drugog svjetskog rata. Uništenje jugoslovenskih Jevreja i jevrejskih izbjeglica koje su se u Kraljevini zatekle 6. aprila 1941. (kao i domaćih i Jevreja izbjeglica u Albaniji, koja je prirodno uključena u Zapadni Balkan), prati se prema okupacionim područjima i sa temeljnom pretpostavkom “da je izvršenje genocida uvelike zavisilo od činjenice u kom stepenu je Njemački rajh imao uticaj ili efektivnu vlast na tim područjima”,¹⁶ i to je nesumnjiv kvalitet ove knjige.

Knjiga je podijeljena na deset dijelova: prva dva se bave predratnim stanjem i zbivanjima (*Koncept Hitlerove prostorne politike i Jevreji Evrope*, i *Jevreji na prostoru Zapadnog Balkana/Jugoslavije do Drugog svjetskog rata*), treće i četvrto prelaznim periodom (*Jevrejska zajednica u okupiranoj Jugoslaviji i Albaniji 1941. godine* i *Invazioni period fašističke okupacije*). Narednih pet poglavlja razrađuju situaciju i uništenje Jevreja po područjima i specifičnim grupama: (5) *Specifična sudbina u Aprilskom ratu zarobljenih Jevreja*, (6) *Uklanjanje Jevreja na njemačkom okupacionom području*, (7) *Stradanje Jevreja na ostalim okupacionim područjima* (8) *Stradanje iz Srednje Evrope izbjeglih i na prisilni rad dovedenih Jevreja* i (9) *Specifičnosti položaja Bosne i Hercegovine*. Posljednje, deseto poglavlje, razmatra mogućnosti za preživljavanje tokom rata, što mu govori i naslov: *Preživjeti genocid*.

Ovaj posljednji naslov zahtjeva posebnu pažnju: Kreso za uništenje evropskih Jevreja nevoljko i vrlo rijetko koristi pojam “holokaust” (termin “šoa” se i ne pominje u knjizi) i služi se skoro isključivo terminom “genocid”, smatrajući da su Jevreji, “da bi naglasili sopstveni položaj pod nacizmom”, “nacistički genocid

¹³ Raul Hilberg, *The Politics of Memory – The Journey of A Holocaust Historian*, Ivan R. Dee, Chicago, 1996, str. 61-62.

¹⁴ David Cesarani, u prikazu Raul Hilberg, *Sources of Holocaust Research. An Analysis*, u: *Yad Vashem Studies*, 31/2003, str. 427.

¹⁵ Raul Hilberg, *The Development of Holocaust Research*, u: *Yad Vashem Studies* 35-2/2007, str. 29.

¹⁶ Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, op. cit. 12.

nad njima označili posebnim terminom holokaust”.¹⁷ Naglašavajući da su termin “holokaust” prihvatili “jevrejski autori” (“da se snažnije naglasi težina i ekskluzivitet nacističkog genocida nad Jevrejima”¹⁸), te da “je sve prisutnija tendencija vraćanja na međunarodno-pravni termin g e n o c i d”,¹⁹ ovdje knjiga Muharema Krese implicitno ali jasno otvara polemiku o nekim specifičnostima holokausta, za koje nauka smatra da ga čine događajem bez presedana i jedinstvenim koliko god on bio uporediv sa genocidom, a to je jedna polemika koja se činila okončanom. Ta tri elementa koja su u slučaju holokausta bez presedana u ljudskoj historiji je jasno definisao baš gorepomenuti Yehuda Bauer: 1. dominacija apstraktno-ideološke motivacije za ubistvo nad pragmatičnim razlozima, 2. globalnost u geografskom smislu, jer su nacisti namjeravali da ideologiju “Konačnog rješenja” sprovedu u djelo na cjelini zemaljske kugle, 3. totalnost poduhvata jer ne samo da je trebalo uništiti svaku ljudsku jedinku označenu kao “Jevrejin”, nego je trebalo zatrti sve tragove postojanja “jevrejske rase”.²⁰

Ova posebnost holokausta je prihvaćena od svih međunarodnih instanci, uključujući UN, OSCE i Savjet Evrope te ITF (Međunarodnu radnu grupu za obrazovanje o holokaustu i njegovo proučavanje i memorijalizaciju), te se zato prilikom ocjenjivanja postizanja međunarodnih standarda u obrazovanju o holokaustu naročito zahtjeva precizno definisanje holokausta.²¹ U svojem jevrejskom obliku, “šoa”, namjereno uništenje jevrejskog naroda kao događaj bez presedana je jasno definisan i u knjizi koju je Kreso koristio, naime u Lacomteovoj *Obrazovanje o holokaustu u 21. stoljeću*: “Ono što ga čini uništatnim bila je namjera da se izbriše jedan narod i sva njegova kultura, tako da nikakvog traga – leševa, mjesta, jezika ili sjećanja – ne ostane od njega”.²²

¹⁷ Ibid. 54. Istovremeno se tvrdi da je prvi spomen termina “holokaust” bio “na saboru protestantskih crkava zapadne Njemačke”, te da se on kod jevrejskih autora upotrebljava od “sedamdesetih godina XX stoljeća” (Ibid. 54). No, termin “holokaust” (“žrtva svespaljenica” u Daničićevom prevodu Staroga Zavjeta) pominjan je već u vezi s Prvim svjetskim ratom (još ga je i Churchill upotrebio u vezi s turskim genocidom nad Jermenima), a Gutmanova klasična *Enciklopedija holokausta* tvrdi da je “od pedesetih godina termin počeo da se primjenjuje prvenstveno na uništenje Jevreja Evrope pod nacističkim režimom” (Israel Gutman (ur.), *Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. I, MacMillan, New York, 1990, str. 681).

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., 55. Za ovu tvrdnju ne navodi se izvor.

²⁰ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, New Haven-London, 2001, pp. 47-50.

²¹ Vidjeti Aneks 1 (Upitnik, pitanje 3) u izvještaju OSCE/ODIHR *Education on the Holocaust and on Anti-Semitism*, ODIHR, Warsaw, 2006, str. 191-192. U *Uvodu* ovog izvještaja piše doslovno: “Holokaust čini poglavlje bez presedana u ljudskoj historiji o kojem treba obrazovati sve učenike, da bi mogli da razumiju svijet kakav je danas i budu svjesni prevashodne važnosti demokratskih vrijednosti” (str. 11).

²² Jean-Michel Lacomte, *Teaching about the Holocaust in the 21st Century*; Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2001, str. 12. Ova definicija Šoa je razvijena dalje u definiciji holokausta u kasnijim dokumentima OSCE, Savjeta Evrope i UN.

No, pretpostavimo li da se ne radi o direktnom poricanju posebnosti holokausta, moramo razmotriti i neke druge mogućnosti - i ako obratimo pažnju na autorovu žalopojku nad "fragmentarnošću" izvora ("pošto Jevreji, kao nacionalna manjina u njima uglavnom nisu posebno tretirani"²³) - dobićemo neke odgovore: "S jedne strane specifično domaći jevrejski izvori su uništeni još u toku okupacije, a mnoge biblioteke – posebno Bosne i Hercegovine su uništene u toku odbrambenog rata RBiH 1992-1995. godine. Uveliko je uništena Narodna i univerzitetska biblioteka, te Orijentalni i Institut za međunarodne odnose".²⁴ Drugim riječima, knjiga je pisana isključivo iz izvora koji su autoru bili dostupni u Sarajevu, dok Jevrejski istorijski muzej u Beogradu sa centralnom dokumentacijom za stradanje Jevreja u okupiranoj Jugoslaviji te Yad Vashem kao centralna institucija za proučavanje holokausta – samo njih da pomenemo - nisu ni razmotreni; uostalom arhivi se kod Krese uopšte i ne pominju.

Spisak literature nosi ne manje tragova improvizacije: Kreso je oslonjen skoro isključivo na literaturu nastalu u Jugoslaviji do početka ratova devedesetih godina, što je dovelo ne samo do toga da nijedan rad osim Goldsteinove knjige *Holokaust u Zagrebu* iz izuzetno bogate naučne produkcije posljednjih petnaest godina nije korišten,²⁵ nego i da je izbor opšte literature o holokaustu (pritom dodatno uslovljen njemačkim jezikom kojim se Kreso isključivo služi) krajnje sporadičan i slučajan. Ovo drugo govori o oskudnosti opšte slike o holokaustu koju autor ima: Kreso je npr. *ad hoc* usvojio pretpostavku Petera Longericha da "u jesen 1941. godine odluka o trenutnom ubijanju svih evropskih Jevreja još nije bila donijeta",²⁶ pretvorio je u ekstremno funkcionalističku tezu da je odluka o "Konačnom rješenju" usvojena "na sastanku 15 najviših nacističkih funkcionera 20. januara 1942. godine"²⁷ – i ponovio je više puta u knjizi kao aksiom, kojim je uloga Hitlera u holokaustu radikalno marginalizovana. Teško da šta može biti dalje od mainstreama nauke o holokaustu, koju Christopher Browning u *Porijeklu Konačnog rješenja* sumira rečenicom da je u posljednjoj sedmici oktobra 1941. godine krug oko Hitlera znao u kom

²³ Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, op. cit. 12.

²⁴ Ibid., 12-13.

²⁵ Autor sa ovim razvojem jednostavno nije upoznat: npr. na 131. stranici on govori da se u literaturi "jedva i da pominje prisustvo, a kamo li stradanje" Jevreja izbjeglih u Jugoslaviju – dok im je u knjizi Milana Ristovića *Успреху за уочиштуем* posvećeno čitavo poglavlje a samo o Kladovo-transportu postoje dvije obimne knjige.

²⁶ Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München, 1998, str. 448. Djelo se kod Krese navodi pod pogrešnim nazivom.

²⁷ Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, op. cit., str. 9. Isto se ponavlja na str. 50, fusnota 53, te na stranicama 119 i 134, a zanimljivo je da je autor istu tezu zastupao još u svom "kraćem referatu" iz 1992, možda pod uticajem knjige Petera Kleina (*Die Wannsee-Konferenz vom 20. Januar 1942*) iz 1958, kada se mnogo manje znalo o razvoju "Endlösung"-a.

pravcu Führer od njih očekuje da djeluju: “vizija je postojala, odluka je bila donijeta, planiranje je bilo u toku a implementacija je bila zakazana za period okarakterisan istovremeno kao ‘naredno proljeće’ i ‘kad rat završi’.”²⁸

No, daleko od toga da se improvizacija i brzopletost završavaju ovdje: ne govoreći o (ponekad vrlo grubim) jezičkim greškama kojima je knjiga posuta, pri čemu se pojedini pasusi i rečenice višestruko ponavljaju, autor je čitave stranice o jevrejskoj istoriji skidao sa interneta, pri čemu je na pojedinim stranicama čak zaboravio da ukloni strelice koje ukazuju na linkove.²⁹ Novija jevrejska istorija, tj. istorija Izraela i izraelsko-arapskog konflikta (ukoliko je uopšte bila potrebna u knjizi od 192 stranice) preuzima se iz *Vojne enciklopedije* SFRJ – zemlje koja je bila sve samo ne neutralna u tom pogledu. Nepoznavanje unutrašnjeg života jevrejske zajednice je ponekad i na ivici humora – tako na primjer na strani 47 govoreći o udruženjima vjeroispovjednih općina u Kraljevini Jugoslaviji, autor veli “na čelu Udruženja bio je vrhovni rabin i Sinod” – kao da se radi o Pravoslavnoj crkvi. Da ponovimo sud Raula Hilberga o Lucy Dawidowicz koji je ovdje sasvim primjeren, “to je greška proistekla iz nefamilijarnosti sa materijom koju nijedan istoričar koji je specijalizovan za jevrejsku katastrofu ne bi bio u stanju da učini.”³⁰

Ovo nepoznavanje je naročito ozbiljno baš u pogledu perioda između dvaju svjetskih ratova, koji je za Kreso uglavnom period tavorenja jevrejske zajednice (u kojoj su Jevreji u najboljem slučaju “zadržali do tada stečena prava,”³¹), dok recimo istoričar, specijalizovan za taj period, Benjamin Gordiejew tvrdi da je “država, sa srpskom monarhijom na čelu, imala prilično favorizovan odnos prema Jevrejima”.³² Možda bi se Kreso utoliko složio sa posljednjom tezom ako bi se ona odnosila isključivo na ekonomiju jer je, kako on kaže, rast tenzija u Bosni između dvaju ratova mogao biti uslovljen i “nemogućnošću privreda ostalih naroda da se i na ovom području adekvatno suprotstave prednostima Jevreja u privređivanju”³³

Ovakav stav - koji bi trebalo mnogo ozbiljnije obrazložiti da bio dočekan sa odobravanjem od pobornika važnosti ekonomske podloge za razvoj “Konačnog rješenja” kakav je recimo Götz Aly – sigurno nije nađen u autoritativnoj studiji o jugoslovenskim Jevrejima u međuraću i poraću *Jevreji Jugoslavije* Harriet

²⁸ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, University of Nebraska Press-Yad Vashem, Lincoln-Jerusalem, 2004, str. 373.

²⁹ Na primjer na str. 15-16.

³⁰ Raul Hilberg, *The Politics of Memory – The Journey of A Holocaust Historian*, op. cit., str. 147.

³¹ Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, op. cit., str. 50.

³² Paul Benjamin Gordiejew, *Voice of Yugoslav Jewry*, State University of New York Press, Albany, 1999, str. 60.

³³ Muharem Kreso, *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, op. cit., str. 115.

Pass Freidenreich a koja se kod Krese i ne pominje,³⁴ nego iz knjige poput one Philipa Cohena *Srpski tajni rat*,³⁵ koju Kreso citira čak osam puta, i koristi kao glavni izvor za život Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji. Dennis Reinhartz, koji je napisao porazan prikaz ove knjige za časopis *Holocaust and Genocide Studies*, naglasio je da je Cohenova knjiga “pokrenula nekoliko važnih historijskih tema, ali siromašno i nekompetentno”,³⁶ ocijenio da je knjiga “u opasnosti da se degeneriše u nerazumnu istoriju zavjere”,³⁷ te zaključio da spada djela o Balkanu koja “malo doprinose našem razumijevanju kompleksnih događaja iz prošlosti i njihovog uticaja na sadašnjicu”,³⁸ tako da njena izdašna upotreba u knjizi Muharema Krese sigurno ide na uštrb kvaliteta studije.

Ali Cohenova knjiga je nešto više od puke distorzije istorije: kako je to pokazao Marko Živković sa Univerziteta u Čikagu, *Serbia's Secret War* je dio medijske strategije u borbi za identifikaciju sa Jevrejima koja je bjesnila na Balkanu devedesetih, gdje je “Jevrejska metafora” “bila zloupotrebljena od Srba i Slovenaca, Albanaca i bosanskih muslimana u njihovom nadmetanju za poziciju žrtve, ali su ove lokalne zloupotrebe bile zavisne a ponekad i fatalno isprepletene sa zloupotrebom jevrejske metafore u globalnom medijskom prostoru kojim dominiraju SAD i Zapadna Evropa”.³⁹ U ovom pogledu, upotreba Cohenove knjige je znak da ni Muharem Kreso nije ostao imun na izazove “jevrejske metafore”, te se tako na jednoj strani idealizuje jevrejski status i “suživot” u Otomanskoj imperiji,⁴⁰ dok se na drugoj provlači neprekidna paralela između jevrejskog stradanja u Drugom svjetskom ratu i bošnjačkog stradanja devedesetih,⁴¹ u maniru opisanom od Marka Živkovića.

³⁴ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979.

³⁵ Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, Texas A&M University Press, 1997; kod Krese u prevodu kao Philip D. Cohen, *Srpski tajni rat*, Ljiljan, Sarajevo, 1996.

³⁶ Dennis Reinhartz, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, Philip J. Cohen, u: *Holocaust and Genocide Studies* 2/2000, str. 302.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Marko Živković, *A Wish To Be A Jew: The Power of the Jewish Trope in the Yugoslav Conflict*, in: *Cahiers de l'URMIS* 6/2000, str. 83.

⁴⁰ To je poznata tema prihvaćena kao dogma u dijelu zapadne orijentalistike: “Turska propaganda upinjala se da ubijedi javno mnjenje da je sudbina *raje* bolja i od one koju uživaju muslimani,” piše Bat Ye'or u *The Decline of Eastern Christianity under Islam*, Associated University Presses, Cranbury-London-Mississauga, 1996, str. 250.

⁴¹ Npr. na strani 81: “Nažalost, pedeset godina kasnije sami su danas došli u sličnu situaciju jer im je zaprijetilo isto takvo, uništenje, i to od strane dijela onih koje su prije 50 godina, tako nesebično i samopožrtvovano u granicama datih mogućnosti pokušali zaštititi.” Iz knjige pri tom potpuno izostaje pitanje uloge ustaških i SS jedinica sačinjenih od balkanskih muslimana (bosanskih i kosovskih) u holokaustu, npr. u zločinu nad mađarskim Jevrejima kod Crvenke u maršu smrti iz borskih rudnika (vidjeti tekst Nathana Ecka *The March of Death from Serbia to Hungary (September 1944) and the Slaughter of Cservenka* u *Yad Vashem Studies* II/1958, str. 255-294).

Da zaključimo, Muharem Kreso je očigledno tokom konferencije o stanju proučavanja holokausta u Jugoistočnoj Evropi u Sarajevu oktobra 2006. godine ispravno razumio da nauci nedostaje jedna solidna sinteza o holokaustu na prostoru bivše Jugoslavije i Albanije, i ponovo se prihvatio projekta kojim je započeo početkom devedesetih a kojeg je zaustavio ratni vihor 1992. godine. Zahvaljujući dobrom poznavanju okupacionog sistema u Jugoslaviji i tome što je proistekao iz jugoslovenske historiografije koja nikada nije izdvojila holokaust iz konteksta Drugog svjetskog rata, Kreso je imao osnova za jednu solidnu studiju koja je zaista nedostajala.

Međutim, vrijeme koje je proteklo između odluke o pisanju ove knjige i njenog izlaska iz štampe – godinu dana – bilo je prekratko da bi omogućilo autoru da se u dovoljnom stepenu uputi u opštu nauku o holokaustu, kao i u dosege te nauke o uništenju Jevreja na prostoru bivše Jugoslavije. Rezultat je ishitrena i neuredna knjiga koja u naučnom pogledu ponekad pada ispod zadovoljavajućeg nivoa, da ne kažemo - do amaterizma; uz to je dodatno obremenjena ideološkim opterećenjima koja autor nije uspio da nadiđe, i sigurno ne opravdava prevođenje na engleski jezik. Publicistima zamorenim od balkanskih preganjanja i zloupotrebe istorije neće biti zanimljiva, a naučnoj zajednici koja se bavi holokaustom – a koja je bila u potrebi za ovakvom knjigom – na žalost neće biti od velike koristi.

Da zaključimo još jednom paralelom: pišući svojevremeno o Goldhagenovom bestseleru⁴² i kritikujući oštro njegovu “anti-njemačku predrasudu sadržanu u knjizi, skoro rasističku predrasudu,”⁴³ Yehuda Bauer je ukazao na jednu veliku zaslugu knjige *Hitlerovi dobrovoljni dželatli*: “njegova pogrešna teza je isprovocirala raspravu o suštinskim stvarima, i ako ni za šta drugo, za to treba da mu se zahvali.”⁴⁴ Iz usta profesora Bauera to uopšte nije mala pohvala, pogotovo što on vjeruje i da je Goldhagen “darovit naučnik”. Ukoliko bi knjiga Muharema Krese – pošto sama nije postigla da bude značajniji naučni doprinos – možda uspjela da na polju proučavanja holokausta na području Zapadnog Balkana isprovocira i djelić kvaliteta one rasprave koju je u pitanju centralne uloge antisemitizma u holokaustu izazvao Goldhagen, od nje bi i to bilo sasvim dovoljno.

Jovan Ćulibrk, Ivan Čerešnjek

⁴² Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Alfred A. Knopf, New York, 1996.

⁴³ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, op. cit., str. 108

⁴⁴ Ibid. 111